

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАЛОГІЧНИХ ФОРМ АНТИЦИПАЦІЇ

Сутність вищих, культурогенних форм антиципації людини стають краще зрозумілими, коли звернутися до їх історично вихідних первісних форм. Така можливість є, оскільки суспільний прогрес, як і біологічна еволюція, має нерівномірний, гетерохронний характер. Різні людські популяції розвивалися з різною швидкістю, і на двадцяте століття ще збереглися спільноти людей, які ще не вийшли з первісного стану. Це дає змогу вченим досліджувати психіку первісної людини не тільки за археологічними рештками, але й безпосередньо. Тому антропологами вже накопичено досить значний фактичний матеріал з психології первісної людини [1; 2; 3; 9; 10; 16; 17] та істориками [6; 12; 15;].

Класики культурно-історичної психології Л.С. Виготський, А.Р. Лурія [4; 5] та дехто із їхніх сучасних послідовників [7; 11] уже зверталися до використання антропологічних та історичних даних для осягнення генези вищих психічних функцій. Але попри це на сьогодні можна констатувати, що культурно-історичний підхід застосовуються переважно в галузі вікової та педагогічної психології. Що ж стосується історичної психології, то ця проблематика розроблена набагато менше і тому психологічний аналіз історико-культурної генези багатьох психологічних феноменів і в тому числі антиципації ще не здійснено. Ліквідувати цю прогалину і спробуємо в даній статті.

Базуючись на даних антропології та історії передусім маємо зробити ряд виокремлень специфічних особливостей культурно-історичного розвитку антиципації первісної людини.

Відомий дослідник Л. Леві-Брюль якось зауважував, що "немає звичаїв більш поширених, ніж звичаї ворожби. Я гадаю, що ми не знаємо жодного суспільства нижчого типу, в якому б вони повністю були відсутні. Звичайно, лише в суспільствах вже досить розвинених ми знаходимо розвинене, диференційоване відовство, що стало складним та витонченим мистецтвом і спирається на певну корпорацію, цілу ієрархію гадателів. Однак і на найпримітивнішій стадії культурного розвитку, яка тільки нам відома, вже практикується ворожба, хоча б за допомогою снів" [10: 191].

До аналогічних висновків доходить і сучасний український історик Г.В. Індиченко у своїх етнокультурних реконструкціях ранньопервісного суспільства України зроблених на підставі археологічних джерел, доповнених етнографічними даними [6].

Таким чином, разом з появою перших ознак свідомості з'являється настійна і цілком свідомо потреба знатимайбутне. Якщо навіть найвищі тварини поглинуті переважно своїм перцептом, за межі якого вони роблять спробу вийти лише епізодично, то людська істота цим стурбована майже постійно. Схоже, що еволюція розвитку орієнтувально-дослідницького рефлексу на рівні людини робить якісний стрибок. У тварин цей рефлекс має переважно перцептивний характер, надперцептивні моменти він включає в зародковому, невіддиференційованому стані. Дуже влучно І.П. Павлов назвав цей рефлекс рефлексом "Що таке?" [13].

Тварину рідко цікавить "Що буде?". У людини ж орієнтувально-дослідницький рефлекс, по суті, розщеплюється на два: на рефлекс "Що таке?" і рефлекс "Що буде?", і цей останній починає жити таким же самостійним життям. Іншими словами, у тваринному орієнтувально-дослідницькому рефлексі перцептивний і антиципаційний моменти ще не диференційовано злиті. При цьому в них домінує перцептивний момент, а антиципаційний перебуває в зародковому стані.

Еволюційний прогрес все більше і більше підвищує питому вагу антиципаційного моменту, і врешті-решт це призводить до диференціації єдиного орієнтувального рефлексу на два: перцептивно-орієнтувальний і антиципаційно-орієнтувальний. У людини ця диференціація заходить так далеко, що з'являється навіть спеціальна гностична потреба знати майбутнє.

Указаний процес посилюється ще й прогресуванням іншого рефлексу, який теж свого часу був виділений І.П. Павловим, - рефлексу мети. Він також набуває проспективного, надперцептивного характеру; дистанція між перцептом і часовою проекцією людських цілей стає все більшою, а чим віддаленіша мета, тим більшої рекогносцировки майбутніх умов її досягнення вона потребує.

Все це приводить до того, що людина, по суті, мешкає в більш масштабних хронотопах, ніж тварини. Це надає людині більші переваги в практичному плані, але створює більші труднощі у плані гносеологічному, бо чим усвідомленіше майбутнє, тим більше є можливостей вплинути на його формування, але й тим важче - розпізнати. Древні лікарі говорили, що завчасно хворобу важко розпізнати, але легко лікувати; пізніше ж її легко розпізнати, але лікувати важко. Зрозуміло, що цей принцип має куди ширше значення, ніж сфера медицини.

Отже, якщо говорити образно, еволюція відкрила людині вікно в майбутнє, подарувала можливість зазирнути за рамки теперішнього, але ліхтарика, щоб розгледіти щось у мороці майбутнього, чомусь не дала. Тому такі "ліхтарик" людина прагнула віднайти самотужки. Первісні ворожіння і є першим зразком їх конструювання. Як писав Л. Леві-Брюль: "Ворожба в суспільствах нижчого типу є продовженням сприймання. Подібно до того як ми маємо інструменти для осягнення явищ, що занадто тонкі для нашого сприймання, або для компенсації почуттів, яких нам не вистачає, подібно до цього пралогічне мислення застосовує спочатку і передусім сні, потім чарівну паличку, кристал, кісточку, люстерка, політ птахів та нескінченну множину інших прийомів для осягнення таємничих елементів та їх сполучень, коли вони не проявляються самі по собі. Ця потреба є для них ще більш нагальною і владною, ніж для нас. І дійсно, наше загальне уявлення про світ могло б, у крайньому разі, обійтися без елементів, що їх надають інструменти сучасної фізики. Наше уявлення про довкілля склалося в загальних рисах до того, як ці елементи були винайдені. Ворожба є абсолютно необхідною для пралогічного мислення внаслідок її внутрішньої структури. Чим містичніші елементи і містичніші зв'язки панують у колективних уявленнях, тим необхідніші містичні прийоми їх виявлення" [10: 191].

Величезна роль ворожіння, прикмет, віщих снів у житті первісної людини відразу кидається у вічі будь-якому досліднику і вражає уяву нашого сучасника. То ж зовсім не дивно, що ми маємо багато описів різного роду ворожіння, прикмет та повір'їв. Цей матеріал використовувався в контексті аналізу багатьох проблем первісності, але тільки не за прямим його призначенням, тобто в плані генезу антиципації як вищої психічної функції. Тому спробуємо хоч деякою мірою компенсувати вказану прогалину. Як було вже згадано, ворожба була і є надзвичайно поширеним явищем серед

первісних людей.

Характерною рисою цих найперших вищих форм антиципації є орієнтація на містичні зв'язки, які вбачала людина в цьому світі. Містичні риси та зв'язки приписувались і теперішнім, і минулим, і майбутнім подіям. Причому одні й ті ж прийоми ворожіння використовувались як для передбачення майбутніх подій, так і для реконструкції минулих. Так, за допомогою ворожіння розслідували злочини, виявляли, наприклад, особу вбивці та обставини вбивства. "Чим більше заглиблюєшся в життя цих племен, тим більше вражаєшся, - пише Жюно, - тому величезному місцю, яке в ньому займає гадання, ворожіння на кісточках вони обов'язково фігурують у всіх більш чи менш помітних подіях на життєвому шляху людини, в будь-якій події народного життя" [10: 192].

Звертання до засобів гадання здійснюється практично перед будь-якою запланованою операцією, навіть напередодні буденної. Це стосується вирушання в дорогу, зупинки в даному місці на стоянку. Для первісної людини ризикнути вирушити в дорогу за негативних наслідків ворожіння здається нерозумним, як ото нам йти всупереч законам природи, скажімо, закону тяжіння.

Зазначене особливо стосується тих випадків, коли колектив має якусь значну мету: йде на війну, вирушає на полювання тощо. Тоді взагалі нічого не робиться без сприятливої поради ворожки, знахаря, чаклуна. При цьому успіх завжди приписується виконавцю цих порад та застережень. Під час військового походу чи полювання воїни сліdkують за різними знаменнями, польотом птахів, розглядають внутрішні органи забитих тварин, постійно обговорюють свої сни і вважають, що не можна ні відступати, ні наступати, доки не з'являться сприятливі передвісники або якщо на це не дав згоди ворожити.

Ворожіння може здійснюватися й у формі спеціальних ігор. Наприклад, у грі в схований м'яч грають дві сторони, одна з них є представником сходу, друга – заходу, або одна – півночі, а друга – півдня. Кожна сторона включає членів відповідних кланів. Те чи інше передбачення пов'язане з результатом гри. Подібно до цього воєнний танок є або підготовкою, або загадуванням на бій, яке розігрується наперед у формі драматичної дії, з метою визначення того, на чієму боці буде перемога. Точно така ж гра, яка зображає міфічне побоїще між богами, особливо між богами вітру і богами води, є засобом для того, щоб спитати долю про те, чий буде верх, хто переможе – боги вітру чи боги води, тобто чи буде пора року дощовою чи ні.

У цьому разі засобом гадання є гра. Причому ворожіння слугує не тільки суто для передбачення, але й для планування, вибору відповідного способу дій. Тобто тут воно поєднується з магією. "Перехід від гадання до магії – як пише Л.Леві-Брюль,- здійснюється непомітно. І те й інше спирається на одні й ті ж колективні уявлення про містичні відношення: мета ворожби головним чином – виявити ці відносини, а магії – їх використати. У практиці, однак, ці дві категорії цілей об'єднуються, оскільки магічна дія потребує знання містичних відносин, а , з іншого боку, виявлені містичні відносини, до яких прагне ворожіння, призначені для їх використання" [10: 194].

По суті і сучасна, і первісна людина діють за одним і тим же принципом: "Знати, щоб передбачати; передбачати, щоб могли". Але відмінність полягає в тому, що під впливом науки ми виховані так, що спираємося на знання законів природних явищ. Інший характер мають розумові звички первісних людей. Більшість таких звичних нам уявлень про природні закони в них відсутні і вони постійно відчують себе оточеними дією невидимих сил, для захисту від яких у них є традиції та ритуали, успадковані від предків. Віра в ці традиції надзвичайно міцна і вони, бодай на йоту, не хочуть відступати від них, щоб не накликати біди. Тому первісна людина, як правило, і не намагається дошукатися до природних причин явищ і не відчуває потреби уточнювати свої уявлення. Це, мабуть, і є одна з причин того, що первісна фаза є найтривалішою в розвитку цивілізації. Для зламу й уточнення первісних традицій знадобився особливо тривалий час.

Відчуючи себе оточеною невидимими силами, переживаючи через це тривожні очікування, первісна людина намагалася відшукати різні способи захисту від цих сил. При цьому відносно одних сил вона вважала, що зовсім не може аж ніяк отримати застережень, а відносно інших сподівалась отримати завчасно інформацію, знак про час вступу дії цих сил на нього. Тому первісна людина виробила захисні стратегії відносно несприятливого майбутнього.

Особливо непокоїли людину сили, які могли з'являтися раптово і не надавали змоги провести завчасну підготовку та вжити запобіжні заходи. Тому в усіх куточках землі первісна людина шукала протидійний засіб, але знайшла його в одній і тій же формі. Цим засобом стали різного роду амулети. Кількість амулетів, їх форма, ступінь універсальності чи спеціалізації дуже різні. Одні амулети захищають, наприклад, від хвороб, інші - від потоплення або нападу в дорозі тощо. Деякі члени первісних суспільств інколи настільки обвішували себе амулетами, що це виявлялося занадто обтяжливим. З цієї причини велися пошуки більш економних, універсальних амулетів, які б оберігали від будь-якого зла. Крім цього, намагалися винайти такі амулети, які б виконували не лише запобіжно-охоронні функції, але й справляли більш активний вплив на події, сприяючи успіху в тій чи іншій справі.

Ще однією формою впливу на майбутнє були замовляння, як гуртувалися на спеціальних заговірних текстах. Така вербальна магія була інтуїтивно-творчим відкриттям психофізіологічного феномена, суть якого полягає у вірі в духовну силу слова. Замовляння є складовою фольклору практично всіх народів. Зазвичай поетичність замовлянь є основою магічного смислотворення. При цьому метафоричні і символічні мовні структури, заговірний ритм, вживання семантичних дублів зумовлювали функціонування, навіть, особливої утаємниченої мови. Дуже розвинутим був жанр замовлянь і в українському фольклорі як про це свідчить дослідження О.Д. Павлова [14].

Але маючи замовляння та амулети для захисту від раптових, несподіваних нещасть, первісна людина сподівалася, що багато неприємностей можна і краще було б передбачити. Тим більше що амулет не вважався абсолютно надійним засобом, і не завжди людина, яка його мала, відчувала себе в повній безпеці. Недостатність гарантій, які надавали амулети, примушувала знову і знову шукати засоби активного передбачення. І в цьому разі в різних куточках Землі первісна людина відшукує одні і ті ж принципи. Найбільш поширеним є уважне спостереження за різного роду прикметами та знаменнями. Спостерігаючи неодноразово відзначали, що в первісному суспільстві життя проходить під знаком страху нещастя, як особистого, так і суспільного. Інколи такий страх може перерости навіть у паніку. Це примушує первісну людину перебувати в стані тривожного очікування і пильнувати за появою бодай найменшої ознаки, яка дала б змогу попередити згубний вплив невидимих сил. Людина прагне отримати подібне застереження якомога завчасніше і мати якомога повнішу інформацію про можливе лихо. Саме ця настійна потреба і пояснює таку фанатичну пристрасть до ворожіння, і саме ця потреба є причиною того, що практично будь-яка подія підлягає інтерпретації як який-

небудь провісник знамення.

Подібна інтерпретація може торкатися навіть дріб'язкових, малозначущих подій. Тим більша роль знамення приписується тим випадкам, коли трапляється щось надзвичайне. По суті, будь-що незвичайне викликає підозру. Це стосується навіть надзвичайного везіння, постійного успіху. Скажімо коли собака завжди успішна на полюванні, - то це знамення нещастя. Надзвичайно великий успіх на полюванні викликає неспокій у тубільців. Магічна сила, завдяки якій тварина отримує здатність ловити дичину, обов'язково виявиться фатальною для її господаря.

Таку ж реакцію викликають і постійні невдачі собаки на полюванні. В обох випадках господар намагається або не брати собаку на полювання, або передати її іншому мисливцеві. Якщо успіх змінюється невдачами або навпаки, то собаку повертають її господарю. В іншому разі, коли успіхи і невдачі продовжуються, то собаку вбивають, вважаючи за чародія, який може занапастити все селище.

Подібний страх відчувають і джагні в Східній Африці, коли натрапляють на особливо велике колосся маїсу. Рослина з надзвичайними розмірами обов'язково знищується. Якщо ж вона вже розвинулася до того, як її виявили, то головною турботою стає задарювання за допомогою жертв та інших процедур. Все це робиться для того, щоб така надзвичайна рослина не спричинила лиха господарю поля, не вбила його або його дітей.

В Індонезії тубільці також не жнуть, не сіють, не справляють весілля і тому подібне, якщо не має відповідних знамень. При цьому навіть попереднє ворожіння не дає їм повної впевненості в успіхові. На їхню думку, необхідно, щоб і після ворожіння з'явилися добрі знамення. У протилежному разі справа припиняється.

У наведених прикладах знамення сприймається не лише як провісник бажаного успіху, але і як його обов'язкова передумова. Іншими словами, знамення і сповіщають про успіх (або невдачу), і одночасно гарантують та створюють його. У цьому плані знамення уподібнюються амулетам та чародійним засобам. Понад те, тубільці зберігають предмети, які, на їхню думку, є провідниками благодійних знамень. Наприклад, гілка дерева, на якому співали віщі птахи, або кігті собаки, на серці якої було вже зроблене вдале ворожіння і тому подібне. Тобто подібні предмети вже в повному розумінні стають амулетами. У первісних суспільствах окрім різного роду подібних провісників існувала віра в щасливі і нещасливі години дня, дні, місяці. Часто навіть вимагається поєднання наявності позитивних провісників з початком справи у щасливу годину або день. Для того щоб уникнути нещастя і досягти успіху, первісні люди розробляли різні системи щасливих і нещасливих годин, днів і враховували їх нарівні із знаменнями та ворожінням. І знамення, і повір'я в щасливі і нещасливі дні спрямовані, щоб передбачити щастя і нещастя.

Але і самі нещасні випадки, у свою чергу, розглядаються як знамення. Первісному мисленню притаманна постійна схильність вбачати в нещасних випадках, крім самого факту, ще й провісник небезпеки, яка чекає в майбутньому. Нещасний випадок – це свого роду "одкровення" для первісної людини про цілу низку майбутніх нещасних випадків та бід. Тому дуже часто те враження, яке справляє якась невдача або неприємність, набагато перевершує її дійсне значення. Той відчай, в який часто поринає первісна людина через незначну невдачу на початку якоїсь справи, і пояснюється тим, що вона сприймалась не тільки як сама по собі, але ще й як лихий провісник. Це означає, що якась надприродна сила захотіла виступити супроти людини. Але в який би відчай не приводили надприродні сили первісну людину, вона все ж намагалась відшукати різні прийоми захисту від них.

Одним із цих засобів є перенесення лихого впливу на якийсь предмет або тварину, наприклад, козу ("козел відпущення"). Той, хто приносить жертву, тріє козу пальцем, змоченим слиною, плює їй в рот і оголошує, що віднині вона заміщає його самого... Знахар розрубє голову кози і наказує їй винести все зло з собою [10: 245].

Інший прийом полягає в тому, щоб власними руками зімітувати, символічно здійснити нещастя, яке очікується. Якщо людині приснилася невдача, то, ледь прокинувшись, вона "виконує" свій сон якомога скоріше та детальніше. Цим самим біда "замінюється" її імітаційним еквівалентом. Біда здійснюється авансом, а значить, вже не повинна повторитися і тим самим знешкоджена. Якщо є знамення пожежі, то будується макет оселі, яку підпалюють. У разі знамення смерті її також інсценують. Наприклад, у зулусів, коли настає епідемія, матері інсценують похорони своїх дітей, закопуючи їх по горло в пісок і плачучи над ними, нібито вони дійсно померли. Такою "заміною" вони хочуть відвернути можливу реальну смерть. Первісні способи передбачення майбутнього і впливу на нього дуже різноманітні. Тому низку прикладів можна продовжувати і далі. Але вже й наведених достатньо, щоб скласти загальне уявлення про процес пралогічного антиципування і зробити наступні висновки.

Отже, вихідним, первісним, етапом розвитку вищих форм антиципації людини є антиципація в основі якої лежить пралогічне мислення. Головним змістом цього етапу був пошук різних форм знаряддевого (і в тому числі семіотичного) озброєння та опосередкування натуральних форм антиципації сформованих у процесі біологічної еволюції. Антиципаційними знаряддями виступали зазвичай чарівні палички, кристал, кісточка, люстерка, політ птахів; незвичайні події тлумачилися, будь-яка особливість довкілля могла розглядатися як прикмета, прогностичне значення надавалося снам. Знаряддями ж впливу на майбутнє були різного роду амулети та імітаційні ігри. Більшість знарядь антиципування мали ірраціональний характер, а деякі були цілком раціональними. Шляхом тривалої історичної апробації питома вага ірраціональних компонентів зменшувалася, а раціональних збільшувалася, що і призводило до прогресивного історико-культурного розвитку людської антиципації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимов А.Ф. Религия эвенков / А.Ф. Анисимов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 236 с.
2. Анисимов А.Ф. Исторические особенности первобытного мышления / А.Ф. Анисимов. – Л.: Наука, 1971. – 136 с.
3. Боас Ф. Ум первобытного человека / Ф. Боас. – М.: Госиздат, 1926. - 153 с.
4. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций / Л.С. Выготский. – М.: Изд-во АПН СССР, 1960 - 500с.
5. Выготский Л.С., Лурия А.Р. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок Л.С. Выготский, А.Р. Лурия. – М.: Педагогика, 1993. – 224 с.
6. Индиченко Г.В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40-10 тис. років тому): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.05 / Г.В. Индиченко. – Київ, 2006. — 16 с.

7. *Кликс Ф.* Пробуждающееся мышление: история развития человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – К. : Вища шк., 1985. – 296 с.

8. *Куевда В.Т.* Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект: Монографія / В.Т. Куевда // Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Донецьк, від-ня Наук. т-ва ім. Шевченка, Укр. культурол. центр (м. Донецьк). — Донецьк, 2007. — 264 с.

9. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль – М.: Огиз, 1937. - 518 с.

10. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Леви Л.-Брюль. – М.: Атеист, 1930. – 337 с.

11. *Литвин-Кондратюк С.В.* Соціальні уявлення як традиції у контексті історіогенезу соціалізації / С.В. Литвин-Кондратюк // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. С.Д. Максименка. – Т. X, Част. 1 – К., 2008 – С. 253-258.

12. Основи антропогенезу: навч. посіб. / [Ред.: О.І. Федоренко]; уклад.: О.І. Бондар // Держ. екол. ін-т Мінприроди України; Гуманіт.-техн. ін-т; Харк. ін-т екології і соц. захисту. – К.: ДЕІ; Х.: ГТІ, 2005. – 85 с.

13. *Павлов И.П.* Рефлекс цели / И.П. Павлов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.easyschool.ru/books/12/31/>

14. *Павлов О.Д.* Замовляння як вербальна магія: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: 10.01.07 / О.Д. Павлов. – Київ, 1999. – 28 с.

15. *Рижов С.М.* Адаптація ранніх палеоантропів до навколишнього середовища Центральної Європи: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / С.М. Рижов. – Одеса, 1999. – 16 с.

16. *Сафронов Д.Д.* Тайны шаманов / Д. Д. Сафронов // Полярная звезда. – Якутск, 1972. – №1. – С. 116-120.

17. *Фрезер Д.Д.* Золотая ветвь / Д.Д. Фрезер. – М.: Политиздат, 1980 – 831 с.

Подано до редакції 19.12.08

РЕЗЮМЕ

Рассмотрено особенности начальной фазы культурно-исторического развития человеческой антиципации. Выделено специфические особенности праологической антиципации.

РЕЗЮМЕ

Розглянуто особливості початкової фази культурно-історичного розвитку людської антиципації. Виокремлено специфічні особливості праологічної антиципації.

SUMMARY

The article analyses some peculiarities of the initial phase of cultural and historical development of human anticipation; singles out specific features of pralogical anticipation.

Ключевые слова: антиципация, праологическая антиципация, психологические особенности.

Ключові слова: антиципація, праологічна антиципація, психологічні особливості.

Keywords: anticipation, pralogical anticipation, psychological anticipation.
